

Synagogan och det heliga

BO GRANDIEN

BRÖDERNA SANDSTRÖMS SKIDFABRIK.
AUG. FREDLUNDS KOLONIALVARULAGER.
ADAS JISROEL SYNAGOGA.

Dessa tre skyltar prydde under många år ett grått och en smula skamfilat tvåvåningshus i hörnet av Sankt Paulsgatan och Ragvaldsgatan på Söder i Stockholm. Under min skoltid gick jag förbi huset två gånger varje dag och undrade hur tre så vitt skilda verksamheter kunde samsas i samma byggnad. Jag tyckte väl också att en religiös institution som en synagoga borde ha en värdigare, kanske mera avskild placering, i synnerhet som dörren mot gatan var synnerligen trång och oansenlig.

Senare förstod jag att synagogor infogade i en sådan omgivning inte alls var något ovanligt och att en diskret lokalisering ibland kunde vara avsiktligt. Adas Jisroel vid Sankt Paulsgatan finns fortfarande kvar, och där hålls gudstjänster varje dag, men skidfabriken och kolonialvarulagret har försvunnit och ersatts av mindre skrymmande kontorsverksamheter. Huset är renoverat och pryds av en ljus slätputs.

Synagogan, som är inrymd i västra delen av huset med adress Sankt Paulsgatan 13, är ortodox. Den drivs av synagogeföreningen Adas Jisroel, vilket betyder Israels församling. Föreningen grundades 1871 och var en följd av de meningsskiljaktigheter som uppstått när Stockholms nya, ståtliga synagoga året dessförinnan invigts vid Wahrendorffsgatan nära Kungsträdgården. Den var en reformsynagoga med allt vad det innebar av nymodigheter i fråga om både inredning och gudstjänstordning. Detta stämde överens med önskemålen hos de liberala judar i tredje generationen, som engagerat sig i emancipationsrörelsen och bildade ett ledande kulturellt och socialt skikt i huvudstaden. Men för dem som inte tillhörde denna borgerligt väletablerade krets – man talade om de förmögna »norrjudarna»

och de fattiga »söderjudarna» – tedde sig det nya främmande, inte minst orgeln. Många av dem var relativt nyinvandrade och fler skulle komma, på flykt undan förföljelser i Ryssland och Polen. De ville hellre hålla fast vid det traditionella, ortodoxa mönstret i en egen synagoga, med dess hävdvunna ritualer, kollektiva institutioner och mat- och reningsföreskrifter.

Detta förstod man inom huvudförsamlingen och lät för föreningens räkning hyra en lokal två trappor upp i ett hus vid Sankt Paulsgatan 17. Där inreddes den ortodoxa synagogan. 1917 blev den för liten, och i stället flyttades verksamheten till Sankt Paulsgatan 13.

Huset uppfördes 1820 och har haft skiftande användning. Den del där synagogan fick sin plats var från början danssalong med musikläktare och matsal. Efter olika mellanspel som fabrikslokal och skola blev den teater, som 1912 byggdes om till en av Stockholms äldsta stumfilmsbiografer, den s. k. Södra Biografen. Det är denna biograf som 1917 inreddes till synagoga.¹

Låt oss göra ett besök där. Genom den trånga dörren mot gatan går man upp för en liten trappa och kommer in i ett förrum, dominerat av ett stort bord. Därifrån leder en bred öppning in till gudstjänstsalen, ett rektangulärt rum som trots de små måtten får en viss rymd genom att det sträcker sig uppåt genom två våningar, med fem fönster mot gatan i den övre och ett mot gården. Interiören är ljus med väggar målade i beigegult och vitt. Varje långvägg har sex rektangulära fält målade i grönt med en omgivande vit och blå bård. Fälten föreställer judendomens tolv stammar, vilkas namn är skrivna högst upp med hebreiska bokstäver.

Vad som genast avslöjar att det är en ortodox synagoga är bimens placering mitt i salen. Biman (från grekiskans *bema*) är det upphöjda podium med pulpet varifrån läsningen ur Torarullarna sker. Den omges här av ett mässingsstaket.

Men främst dras blickarna till det stora Toraskåpet på östväggen i fonden, *Aron hakodesh* (betyder den heliga kistan), även kallat förbundsarken. I Toraskåpet förvaras rullarna med de fem Moseböckerna, skyddade av ett förhänge med dekorationer i guld, vars huvudmotiv är lagens tavlor med de tio budorden. Skåpet kröns av en stor halvkupol målad i blått, himlens färg, som bärs upp av fyra vita, blankputsade kolonner med blå

¹ Sundström 1991, s. 25–26.

kapitälringar. I kupoltaket hänger en lampa med en ständigt brinnande låga, *ner tamid*.

Salen har fasta bänkrader i gult fernissat trä, riktade mot Toraskåpet. Varje medlem av föreningen har sin bestämda plats med namnskylt och låda med fällbart lock för att förvara böneböcker och *tefillin*, böneremmar. Endast männen får vistas i salen; kvinnorna är hänvisade till läktaren dit en trappa leder från förrummet.

Under gudstjänsten är det ett rörligt liv i synagogan. Männen har tagit på sig sin *tallit*, den vita bönesjalen med svarta eller blå ränder och skådefransar. Förebudjaren, stående vid sin pulpet längst fram med ryggen mot församlingen, d.v.s. vänd mot öster, läser ur *Siddur*, bönboken. Han gör det sjungande och med ideliga bugningar. Församlingen sjunger med i texten. Ingen sitter tyst, utan var och en deltar med hög röst. Ibland sitter man, ibland står man, allt efter liturgins krav. Stämningen är varm och välkomnande. Somliga medlemmar går ut och in, andra konverserar och plötsligt springer några barn genom församlingen.

Den högtidligaste stunden inträffar när förhänget framför *Aron hako-desh* dras ifrån och Torarullarna blir synliga, inneslutna i sina skyddande mantlar (fodral) av sammet. En eller två tas fram för att bäras i procession runt salen till biman, dit några av männen i församlingen kallats fram för att assistera när mantlarna tas av och sjunga lovsägelseböner, innan Toraläsaren – oftast en lekman – börjar högläsningen.

Lokalen strålar av ljus, främst från de fem mässingsljuskronorna i taket.

Adas Jisroel är inte den enda ortodoxa synagogan i Stockholm. Den andra, Adas Jeshurun, är inrymd i Judiska församlingens hus Riddargatan 5 på Östermalm. Dess inredning är hämtad från en synagoga i Hamburg, som var inrymd i ett vanligt bostadshus. Den undgick att förstöras under Kristallnatten den 9 november 1938. Året därpå fördes inredningen till Stockholm, och 1941 invigdes Adas Jeshurun. Den har inte kvinnoläktare, utan kvinnornas plats bakom männen avskiljs genom ett draperi.

En avglans av Templet

Men vad är då egentligen en synagoga och i vilken relation står den till begreppet heligt rum?

Ordet synagoga kommer av grekiskans *syna gogé* som betyder gå samman, således församling, församlingshus.² Om man vill hitta en svensk kristen motsvarighet skulle man kunna nämna ett enkelt böne- eller missionshus. En synagoga kan definieras som formen kring en i grunden demokratisk institution, där huvudrollen inte spelas av ett mäktigt prästerskap utan av församlingens lekmän som samlats för att gemensamt be till Gud, höra Torans ord och söka uppbyggelse i de heliga skrifterna. En rabbin eller en kantor behöver inte vara närvarande vid gudstjänsten; varje manlig församlingsmedlem som har de nödvändiga kunskaperna kan få leda den eller delta i ceremonierna. Synagogan kan vara stor, dyrbar och påkostad men också alldeles liten och inskränka sig till en källarlokal i ett vanligt bostadshus.

En vanlig talmudisk benämning på en synagoga är »en mindre helgedom», i enlighet med en liknande formulering i Hesekiel 11:16. Men det är ett svårtytt ställe. Texten lyder, i den nya svenska bibelöversättningen: »Säg därför, så säger Herren Gud: Ja, väl har jag fört dem långt bort bland folken och skingrat dem i främmande länder. Men jag har varit något av en helgedom för dem i de länder där de befinner sig». I kommentaren föreslås också tolkningen »för en kort tid varit deras helgedom». Det skulle syfta på att folket under deportationen inte kunnat utöva sin religion genom djur- och andra offer, eftersom man inte haft tillgång till Templet; därför kallas Herren en helgedom.

I *Jüdisches Lexikon* (1930) kallas synagogorna »Heiligtümer in kleinen». Ordet »Heiligtümer» speglar uppfattningen att de endast får användas för bön, gudstjänst och undervisning. Övriga viktiga verksamheter av t.ex. social eller pedagogisk natur hänvisas till intilliggande rum.³ *Encyclopaedia Judaica* (1971) använder formuleringen »little sanctuary» och säger att

2 Grandien 1979, s. 396–398. Boken handlar om arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander, som ritade Stockholms synagoga, uppförd 1867–70. Kapitlet om synagogan innehåller en översikt av den synagogala utvecklingen. Se även Wischnitzer 1964, passim.

3 *Jüdisches Lexikon* 1930, Bd IV, sp. 791 och 794.

denna troget återger synagogans roll i människors liv och tankar.⁴ Den versionen finns också i den engelska bibelöversättningens version av nämnda vers: »Therefore say, Thus saith the Lord God: Although I have scattered them among the countries, yet I will be to them as a little sanctuary in the countries where I shall come».⁵

Den hebreiska bibeln har, i enkel transkription, orden »mikdash meat», av vilka det första ordet betyder »tempel» eller »helgedom», medan det andra, som är mera problematiskt, vanligen översatts som »liten», dvs. som ett adjektiv. Men i den alternativa tolkning som föreslås i den svenska nyöversättningen har ordet »meat» snarare uppfattats som ett adverb i betydelsen »lite grand». Samma tolkning finns i den katolska engelska bibeln: »for a while I have been like a sanctuary». Morton H. Narrowe, den förre överrabbinen i Stockholm, framhåller i samtal med författaren att detta inte syftar på en byggnad eller synagoga i rumslig mening utan i symbolisk.⁶

Det finns också en tolkningstradition enligt vilken bibelstället hos Hese-kiel är en profetia om judendomen i diasporan genom tiderna. Synagogan är ersättningen för Templet och därigenom mötesplatsen mellan Gud och församlingen.⁷ Från början var synagogorna emellertid inte en ersättning för Templet utan ett komplement till det, för att möjliggöra samling och gudstjänst för dem som inte hade praktisk möjlighet att ofta besöka det. De äldsta arkeologiskt säkrade spåren av en byggd synagoga är från 200-talet f.v.t., och under Jesu tid fanns det gott om synagogor – det behöver man bara läsa evangeliernas berättelser för att förvissa sig om. Substitut för Templet blev de först efter dess förstörelse år 70 e.v.t. En del ritualer och sedvänjor övertogs därifrån, men några blev förbjudna därför att de

4 Encyclopaedia Judaica 1971, vol. 15, sp. 580.

5 21st Century King James Version 1994.

6 Samtal med Morton H. Narrowe 26/9 2007.

7 Se refererad kommentar av professor Gösta Lindeskog, Uppsala, i Grandien 1979, not 1 s. 478. Vad beträffar uttrycket *mikdash meat* anför Lindeskog att Septuaginta översätter det med *hagiasma mikron*, dvs. en liten helgedom, och Vulgata på samma sätt: *santificatio modica*. Luther tolkade däremot ordet *meat* som adverb med temporal betydelse: »doch will ich bald ihr Heiland sein», medan 1611 års engelska bibel följer tolkningen från Septuaginta och Vulgata: »yet will I be to them as a little sanctuary into the countries where they shall come».

uteslutande hörde till Templet. Bönen betraktades som en ersättning för offertjånsten.

En synagoga kan därför aldrig själv vara ett tempel, utan endast en avglans av det, ett minne och en påminnelse, och därför är dess karaktär symbolisk. Synagogan är följaktligen inte ett *domus dei* utan ett *domus ecclesiae* (i meningen församling). Det förra är en inhägnad eller byggnad definierad som en »helig plats», som Gud besöker eller vistas i, medan det senare är platsen där en grupp trogna tillsammans ber till Gud och söker lärdom.

Det heligaste i en synagoga är Torarullarna, handskrivna på pergamentark som är hopfästade och upprullade på två Torastavar. Språket är hebreiska. Rullarna är som nämnts klädda i skyddande tyg och är ofta utsmyckade med silversköldar och kronor. De får inte läggas på marken eller golvet, och man får inte vända ryggen till dem så länge de är synliga. Därefter följer i helighet, beroende på användningen, vissa skrifter och liturgiska föremål, men synagogan är i sig inte helig; dess helighet är av immateriell karaktär, på samma sätt som sabbaten är helig, men inte utrymmet där den firas. Däremot står synagogan över det vardagliga och kräver ett värdigt uppförande av sina besökare enligt vissa regler.⁸ Den kan invigas, och det finns anvisningar om hur det kan gå till. Det vanliga är att Torarullarna i en högtidlig procession bärs in i synagogan och sätts på sin plats, varefter den eviga lågan tänds. Men ingen särskild gudstjänst är knuten till ceremonin, däremot hålls ofta en invigningspredikan.⁹ Någon motsvarighet till de kristna kyrkornas konsekrationsskors finns inte.

Om en synagoga skall byggas skall församlingen enligt de talmudiska föreskrifterna rådfråga en lärd man hur och på vad sätt detta skall ske.¹⁰ Om den har tjänat ut och inte längre används för sitt ändamål kan den enligt föreskrifterna säljas. Föremål som inte längre kan begagnas, t.ex. arken som innesluter Toran, eller förhänget som hänger framför rullarna, får inte förstöras utan måste lagras någonstans, där de får förfalla i lugn och ro. De är inte heliga längre, men man visar dem vördnad och respekt. En helig skrift som slitits ut kunde begravas tillsammans med en from jude.¹¹

8 Code of Jewish Law 1928, s. 43f.

9 Se bl.a. Jüdisches Lexikon 1930, Bd. II, sp. 317.

10 Code of Jewish Law 1928, s. 44.

11 Encyclopaedia Judaica 1971, vol 15, sp. 593 och upplysningar av Morton H. Narrowe. Det påminner om den sedvänja som gotländska fiskare hade förr. Om

För att kunna hålla en fullständig gudstjänst i en synagoga krävs en församling om minst tio män över 13 års ålder, en *minjan*, och för att etablera en synagoga behövs egentligen bara Toran med dess skrin – förbundsarken, ett bord vid vilket läsningen kan ske och en plats där de trogna kan samlas. I Uppsala har jag hållit föredrag i en liten samlingslokal i källarplanet som kunde bli en synagoga i samma ögonblick som man tog bort en skärm framför ena kortväggen, där ett Toraskrin och några andra liturgiska föremål hade sin plats. När skärmen sattes dit igen blev lokalen åter profan och vardaglig.

Ett exempel på ett praktiskt problem som kan uppstå är följande. I Stockholms stora synagoga anordnas ofta offentliga konserter. Eftersom män måste bära huvudbonad i synagogor – t.ex. den kalott som kallas *kippa* – för att visa sin respekt för det heliga, gäller detta också för de vanliga konsertbesökarna. Men om hela östväggen med Toranischen och den övriga kultiska utrustningen kunde skärmas av under konserterna skulle huvudbonadtvånget för publiken kunna tas bort.

Hösten 1998 ställde konstnären Peter Freudenthal ut i Konstakademien i Stockholm. I en av salarna byggde han en installation i form av en synagoga i skala 1:1, komplett med plats för Toran, pulpet varifrån läsningen kunde ske och fasta bänkar för gudstjänstdeltagarna (bild 24). Den invigdes kvällen före vernissagen av rabbinen Jules Harlow från New York, och en lördag höll Morton Narowe sabbatsgudstjänst i den. Numera befinner sig den freudenthalska synagogan i nedmonterat skick i Judiskt Centrum på Nybrogatan i Stockholm. Den kan när som helst tas fram och användas igen.

När en synagoga får permanent karaktär kan utrustningen och inredningen successivt kompletteras. Det viktigaste, förutom Toran, är kanske *ner tamid*, den eviga ljuslågan, som är svaret på Guds befallning i 2 Mos. 27: 21, att ett ljus skulle hållas brinnande framför tabernaklets förlåt.

I Talmud finns enstaka och spridda föreskrifter om hur en synagoga bör se ut. I stort sett har följande anvisningar, hämtade både ur Talmud

någon av deras båtar blev alltför skröplig för att längre kunna användas fick man inte bränna upp den. Båten var en vän, och kanske hade man kämpat för livet i den. I stället ställdes den upp i något snår där den fick murkna i frid – vilket betydde att den visades samma vördnad och respekt. Se Grandien 1977.

och den praktiska tillämpningen, kommit att bli gällande. Planen bör, med hänvisning till tredelningen i Templet, omfatta tre delar: förhallen (*ulam*), själva gudstjänstrummet (*hechal*) och utrymmet för det allra heligaste, *Aron hakodesh* med de fem Moseböckerna. Arkens vägg skall vara riktad mot Jerusalem, vilket vanligtvis är åt öster. Arken kan vara ett skåp, ett skrin eller en låda. Den kan också ha formen av en nisch, ofta omgiven av en väl utarbetad arkitektonisk ram. Rullarna skyddas av förhänget, som endast slås åt sidan vid de tillfällen under gudstjänsten då de skall lyftas fram för högläsning. Förhänget framför det allra heligaste omtalas bl.a. i 2 Krön. 3:14, i beskrivningen av Salomos tempel: »Han gjorde förhänget av violett, purpurrött, karminrött och vitt garn och smyckade det med keruber». *Aron hakodesh* är gudstjänstrummets blickpunkt.

Enligt en tidig tradition från antiken kan östväggen vara genombruten av både dörr och fönster för att överensstämma med vad som berättas om Daniel i Daniel 6:10. Det heter där att han gick in i sitt hus, vars övre sal hade fönster öppna i riktning mot Jerusalem. Där föll han på knä tre gånger om dagen och bad till Gud. Efter hand fick arken sin fasta plats vid väggen och ersatte därmed de öppna fönstren. Men fönstermotivet skulle återkomma i de rosfönster med färgat glas som blev vanliga i 1800-talets stora reformsynagogor, däribland i Göteborg och Stockholm.

Bland andra traditioner kan nämnas att västväggen, där det är möjligt, brukar ges tre ingångar, med huvudportalen i mitten.

Placeringen av biman, varifrån läsningen ur Torarullarna sker, kan växla. Som framgått placeras de ortodoxa, särskilt bland askenaserna – benämningen på de tysk-, polsk- ryska judarna – biman i mitten. De sefardiska judarna, således de som kommit från de spansk-portugisiska länderna, föredrog att ha den i väster, medan de liberala – som vi strax skall komma till – ställde den närmare åt öster. Placeringen på en upphöjd plats i mitten tycks dock genom tiderna ha varit det vanligaste. Även pulpeten för förebedjaren – kantorn – har en lång tradition bakåt.¹²

Ett symbolladdat föremål i inredningen är den åttaarmade ljusstaken, som är försedd med ännu en arm, kallad »tjänaren». Den tänds vid tempelinviigningsfesten, *chanucka*, som firas till minne av återerövringen av Templet år 165 f.v.t. genom mackabéernas seger över Jerusalems förtryck-

¹² Grandien 1979, s. 397.

kare. Högtiden varar i åtta dagar och firas genom ljuständning, första kvällen ett, andra kvällen två och så vidare. Ljusen tänds med hjälp av »tjänaren». Chanuckaljusstaken skall inte förväxlas med *menora*, den heliga sjuarmade kandelaber som fanns i Templet och bortfördes till Rom efter förstörelsen. Den är avbildad på Titusbågen i Rom tillsammans med det övriga judiska segerbytet. I de antika synagogorna avbildades *menora* bland golvmosaikerna, och en sjuarmad ljusstake begagnades i synagogorna ännu under medeltiden. Men på 1600-talet började i stället den åttaarmade kandelabern att komma i bruk.¹³ Begagnandet av den sjuarmade ljusstaken har förbehållits det tillfälle då Israels tempel återupprättas, och den har därför blivit den israeliska statens symbol. I de fall då en sjuarmad kandelaber ändå finns i en synagoga brukar man bara tända sex ljus och hålla det mittersta släckt.

Reformjudendomen

En förändring i den synagogala arkitekturen inträffade vid 1800-talets mitt och slut. Den avgörande orsaken var de lättnader i judarnas situation som vid denna tid inträffade i Västeuropa. Detta gynnade framför allt de välbärgade, borgerligt präglade judiska skikten i de stora städerna. När de undan för undan erövrade en respekterad position i det moderna samhället, med de medborgerliga rättigheter och friheter som hörde till detta, strävade de också efter att inte skilja ut sig från övriga befolkningsgrupper. Detta kom även att beröra religionsutövningen. Assimileringen skulle underlättas, tänkte man sig, om den judiska gudstjänsten blev mera lik de kristnas och i deras ögon mindre stötande. De messianska bönerna och förhoppningarna skulle kunna strykas och ersättas av en mera allmänt hållen, universell förkunnelse. Mycket av det som även bland judarna själva riskerade att anses obegripligt kunde rensas ut, och vid sidan av hebreiskan skulle modersmålet i det land där man bodde få en säkrad plats i gudstjänsten. Med en reformering av det religiösa livet hoppades man också komma till rätta med den religiösa likgiltighet som bredde ut sig i de egna leden, särskilt bland de unga och modernt sinnade, och som ledde till massavfall under 1800-talet.

¹³ Wischnitzer 1964, s. 269.

Den första reformförsamlingen bildades redan på 1790-talet i Amsterdam, och 1815 grundade David Friedländer en reformsynagoga i Berlin, som dock stängdes 1823 av myndigheterna efter påtryckningar av de ortodoxa. Också i Hamburg bildades en reformförsamling, det s.k. Hamburgetemplet. Där gav man 1819 ut en moderniserad bönbok som ledde till långa strider. Men trots motståndet från traditionalisterna, som fruktade att den judiska identiteten skulle gå förlorad, slog reformrörelsen igenom på bred front; de protesterande ortodoxa bildade ofta egna, mindre församlingar.¹⁴

Konkret återspeglas reformtankarna i de nya stora synagogor som byggdes från sekelmitten och framåt; enbart i Tyskland 200 stycken.

De nya synagogorna var revolutionerande på två sätt. För det första kunde de uppföras väl synliga på centralt belägna platser i städerna; man behövde inte längre gömma undan dem. Därmed kunde de också ges ett representativt och iögonenfallande yttre, ofta utvecklat i samverkan med tidens främsta arkitekter. En viktig omständighet var att de personer som svarade för huvudparten av kostnaderna tillhörde församlingens ekonomiskt och kulturellt ledande krets.

För det andra fick synagogorna en ny inre disposition. Eftersom tanken var att de skulle likna kristna kyrkor blev det vanliga mönstret ett stort och högtidligt, avlångt treskeppigt rum med dämpad belysning. Det innebar också en anpassning till den moderniserade gudstjänstordningen. All liturgisk och ceremoniell verksamhet koncentrerades till den östra delen, motsvarande koret i en kyrka. Dit flyttades också biman, som tidigare hade stått mitt i gudstjänstrummet och därmed också mitt i församlingen. Flyttningen möjliggjorde strikta bänkrader med mittgång och siktlinjer mot det nya centrum i öster. Längs sidorna uppfördes kvinnoläktare. Vidare infördes predikstolen, vilket vittnade om att tyngdpunkten inte längre enbart lades på Toraläsningen utan också på predikan, hållen på landets språk. Ännu en nyhet var orgeln, som placerades på en läktare i väster, precis som i kyrkan. Orglar hade dittills inte varit tillåtna i synagogor, och i de ortodoxa förekommer de inte. Som organister anlätades oftast ickejudar; så är fallet än i dag i Stockholms stora synagoga.

Ett karakteristiskt drag är att beteckningen tempel började föredras

¹⁴ Grandien 1979, s. 404, Valentin 1964, s. 496ff, Goldenberg 1924, s. 17f.

framför synagoga, ett annat att många judiska församlingar bytte namn till mosaiska; judar kallades mosaiska trosbekännare. Så var också fallet i Sverige, och först på 1980- och 90-talen återtog de judiska benämningarna.

Tre reformsynagogor

De tre reformsynagogor som uppfördes i Sverige under 1800-talet följer ovannämnda mönster, men det skedde inte utan motstånd från dem som värnade om traditionerna.¹⁵

Den första var Göteborgs synagoga, färdig 1855, ritad av arkitekten August Krüger. Den ersatte en liten anspråkslös gudstjänstlokal en trappa upp i ett tvåvåningshus vid Kyrkogatan, inredd enligt traditionellt mönster med den upphöjda biman i mitten, pulpet för kantorn men ingen predikstol, och kvinnoläktare över förrummet. Den nya, passande stadens stora, liberalt sinnade judiska befolkning, blev en anseelig byggnad med plats för närmare 400 personer; församlingen var vid 1800-talets mitt den största i Sverige.

Byggnaden ligger väl synlig med östfasaden vettande mot vallgraven mellan Stora Nygatan och Östra Larmgatan (bild 25). Trots sina inte alltför stora dimensioner ger den ett intryck av monumentalitet, som skapas av de rena murytorna med deras rundbågade fönster. Det judiska markeras av hexagrammen som pryder vart och ett av de fyra små kupoltornen i byggnadens hörn. Ett hexagram är en sexuddig stjärna, bildad av två liksidiga triangelar. I den judiska kulten spelar hexagrammet en viktig roll som Davids stjärna.

Interiören bildar ett avlångt treskeppigt rum med alla liturgiska funktioner samlade i öster, predikstol som höjer sig bakom biman, dubbla kvinnoläktare längs sidorna och orgel på en läktare i väster. Toranischen omges av marmorerade kolonner och kröns av lagens tavlor med guldbokstäver mot vit botten. Ovanför detta välver sig en taggbåge i arabisk stil upp mot de tre östfönster som släpper in dämpat ljus genom färgade glas.

Synagogan invigdes den 12 oktober 1855, varefter den första reformerade sabbatsaftongudstjänsten i Sverige hölls. Det skedde i enlighet med en ny synagoge- och böneordning, utarbetad i Göteborg av en kommitté under medverkan av föreningen J.I. (Judiska Intresset), vars medlemmar

¹⁵ Valentin 1964, s. 116–128, Grandien 1979, s. 412–433.

arbetade för judarnas fulla införlivande i samhället. Kommitténs förslag, framlagt 1854, var dock så radikalt i fråga om borttagande av traditionella inslag i gudstjänsten att församlingens rabbin, Carl Heinemann, begärde och fick avsked från sin tjänst. Ändå hade även han varit reformvänlig och gått med på orgelmusik.¹⁶

Tre år senare, den 15 oktober 1858, invigdes Norrköpings synagoga, inredd på samma sätt som i Göteborg ehuru inte lika stor (bild 26). Samtidigt infördes den nya gudstjänstordningen efter förebild av den ritual och bönbok som utarbetats i Göteborg. Också här hade stora meningsskiljaktigheter förekommit, framför allt i orgelfrågan. Men rabbinen, M. Schönthal, stod på de reformvänligas sida och drev på ärendet. Det dröjde dock ett år innan orgeln kom på plats. Göteborgsritualen följdes av Schönthal ända till dennes död 1890.

Stockholms stora synagoga

Den tredje i raden var Stockholms stora synagoga vid Warendorffsgatan, uppförd 1867–70.¹⁷

Sedan 1795 hade församlingens synagoga legat en trappa upp i ett hus vid Tyska Brunn i Gamla stan. Den var inrymd i husets huvudvåning och disponerad på sedvanligt sätt med biman placerad på ett podium i salens mitt och kvinnoläktare på ena kortsidan. Lokalen hade tidigare varit stadens auktionskammare, och efter 1870 blev den polisstation för att i dag begagnas som arkitektkontor – hela tiden med bevarad läktare. 1856 fattade församlingen sitt beslut att bygga en ny och mera värdig synagoga, men många församlingsmedlemmar protesterade och ville att den gamla i stället skulle byggas om. Bakom protesterna låg inte bara ekonomiska betänkligheter utan också välgrundade religiösa, emedan nybygget så tydligt sattes i samband med reformsträvandena. Församlingens rabbin, Löb Seligmann, var sålunda skeptisk. Men då församlingen efter hans död 1859 fick en ny, reformvänlig rabbin, Ludvig Lewysohn, vände opinionen.

Samma år bildades en kultkommitté med uppgift att inför planeringen av

¹⁶ Jacobowsky 1955, s. 42 och 61ff. Se även Marcus 1902, s. 3f. och 9f.

¹⁷ Grandien 1979, s. 420–433. Se även *Judisk Krönika* 1970, vars nr 7 i sin helhet är ägnat 100-årsminnet av invigningen av Stockholms synagoga den 16 september 1870.

den nya synagogan utarbete en ny böneordning enligt Göteborgsmönstret, som också i stort sett kom att följas. Hugo Valentin noterar att det var reformrörelsen som gav den judiska gudstjänsten en vad han ansåg vara mer värdig och estetiskt tilltalande form, låt vara att vissa missgrepp gjordes.

Den nya synagogan är den största i Skandinavien; församlingen hade ökat från cirka 550 personer 1850 till 960 år 1870 och därmed gått om Göteborgsförsamlingen. Synagogan, beräknad för 566 personer, blev en mäktig symbol för den borgerliga judiska befolkningens sociala fram-marsch och växande välstånd. Detta avspeglas både i valet av tomt och av arkitekt; bland de ansvariga för bygget märks namn som Jacob Levertin, Axel Lamm, Henrik och Wilhelm Davidson, Adolf Schück, Albert Bonnier. Man bytte ut det trånga, brokiga, av småhandlare dominerade Gamla Stan mot en tvärgata från den fashionabla Kungsträdgården. Det skedde jämsides med en allmän utflyttning från Staden mellan broarna till de nya stadsdelarna i norr. Särskilt kvarteren kring Kungsträdgården hade blivit attraktiva för påkostat boende. Som arkitekt valde man Fredrik Wilhelm Scholander, som 1855 för församlingens räkning hade ritat gravkapellet på den mosaiska begravningsplatsen utanför Norrtull. Hans namn torde ha varit en fjäder i hatten för församlingen; han var Carl XV:s hovarkitekt, professor i byggnadskonst, sekreterare i Konstakademien, ledande ämbetsman i det statliga byggnadsväsendet och inflytelserik kulturpersonlighet.

När synagogan stod färdig 1870 var det ett märkesår även i ett annat avseende, ty riksdagen hade på våren fattat beslutet att ge judarna i Sverige fullständiga medborgerliga rättigheter.

Vid invigningen den 16 september var gräddan av representanter för regering, riksdag, kyrkan och Stockholms stad närvarande. Ackompanjerad av orgelmusik tågade en högtidlig procession in med Torarullorna som ställdes på sin plats i arken. Därefter tände Ludvig Lewysohn den eviga lågan i den lampa som hängts upp framför arken och lär vara en gåva av Gustav III, den monark som 1781 gav judarna i Sverige rätt att fritt utöva sin religion. Så steg rabbinen upp i predikstolen och höll på svenska sin invigningspredikan.

Den som beger sig till synagogan vid Wahrendorffsgatan slås genast av den märkliga exteriören. De höga, slutna murarna, krönta av en kraftig konsolfris, gör ett tungt, nästan avvisande intryck. Men det finns en avsikt

bakom detta. För flertalet av de många nya synagogor som byggts runt om i Västeuropa i spåren av den sociala emancipationen och reformrörelsen hade man – för att ange det österländska ursprunget – ofta valt en orientaliserande stildräkt, med kupoler och minareter, ibland gränsande till en nästan lekfull tivoliarkitektur. Den konsthistoriskt bevandrade Scholander ville åstadkomma något högtidligare och allvarligare. Som förebild valde han därför den stränga, monumentala kaldeiska och assyriska stilen, vilken han uppfattade som besläktad med den gammaljudiska; ännu på 1860-talet rådde brist på vägledande arkeologiskt material.

Alla fönster och dörrar avslutas uppåt av en låg vinkel som återkommer överallt i byggnaden. Den får sin förklaring om man betraktar de mindre sexhörniga fönstrens form. De är konstruerade av den geometriska figur som uppstår när man med raka linjer förenar spetsarna i hexagrammet – *Magen David*, en av judendomens symboler. Vinkeln mellan spetsarna bildar den återkommande formen i dörr- och fönsteromfattningarna.

Västgaveln har traditionsenligt tre ingångar, och huvudportalerna i mitten inramas av stilerade palmer i relief. Palmmotivet återkommer på östgaveln, där det stora rosönstret är inneslutet i en sexhörning som i sin tur omges av ett listverk med små stjärnor (bild 27). Nedanför fönstret bildar muren en svagt indragen nisch mot vilken två smala, vita kolonner avtecknar sig. Båda gavlarna pryds av inskrifter utförda med kraftfullt tecknade, förgyllda hebreiska bokstäver mot roströd botten.

Interiören överensstämmer med reformrörelsens ideal (bild 28). Från förrummet leder en bred stentrappa upp mot gudstjänstrummet, dit inträdet sker genom fem glasdörrar. Väl inne upplever man genast rummets stora rymd, och blickpunkten är den stora Toraarken – *Aron hakodesh* – längst bort i öster, med rosönstret ovanför och alla liturgiska funktioner samlade nedanför. Dit leder också den breda mittgången med fasta bänkrader på ömse sidor. Rummet delas genom tolv pelare i ett bredare mittskepp och två smalare sidoskepp. Längs sidorna och i väster löper läktare; i väster finns också en övre sådan, som bär upp orgeln. Den byggdes av Per Larsson Åkerman, och det är ingen slump att det är samme Åkerman som också levererade orglar till domkyrkorna i Uppsala och Strängnäs.

Trots den strikta anpassningen till reformmönstret vilar det inget stelt eller schematiskt över interiören. Tvärtom skapar den lätta, genombrutna

arkitekturen av trä och gjutjärn tillsammans med det rika färgspelet en varm atmosfär. I färgrikedomen dominerar de milt bruna nyanserna; med all respekt kan den som är i synagogan innan alla lampor och ljus tänts få ett intryck av att befinna sig inne i en cigarrask av trä. Men när lamporna tänds ser man hur det bruna kompletteras av förgyllningar, mattornas plyschröda färg och enstaka, distinkta accenter målade i svart, blått, glänsande vitt etc.

Den visuella effekten av ädelträ är avsiktlig. I berättelsen om Salomos tempel (1 Kon. 7 och 2 Krön. 3) heter det att väggarna invändigt var klädda med ceder, cypress och guld. I en text för Aftonbladet med anledning av invigningen skriver författaren, som troligen var Scholander själv, att färgtoner av »ceder, ebenholtz och elfenben blandade med bronzförgyllning, rött, blått o.s.v.» hade begagnats. I Jerusalems tempel hade väggarna cederpaneler överdragna med guldplåtar. Men sådana fanns naturligtvis inte till förfogande i synagogan. I stället fick man nöja sig med imitationer.¹⁸

Illusionen av ebenholts uppnåddes genom användande av lacksvart färg och imitationen av elfenben genom att begagna skimrande vit färg. Resultatet kan studeras på predikstolen som har en målad dekor av intarsiatyp och små vita kolonetter utförda som stiliserade palmer. Predikstolen är ett mästerverk utfört av ornamentsbildhuggaren Wilhelm Hoffman, som flera gånger samarbetat med Scholander på Slottet.

Scholander excellerade i sådana effekter, åstadkomna av vad som senare kallats falskt material. Mest känd är Spegelsalongen på Slottet, skapad efter hans anvisningar under några månader hösten 1859 på en stomme av trä. Det är ett illusionistiskt glansnummer, där ett litet rum får oändligt djup genom att tre av väggarna förvandlats till speglar – en konst för festkvälens ljuslågor som mångfaldigas oändligt och kastar glans på förgyllda ornamentsniderier, bakom vilka döljer sig gips, krita, lim, zink, olja och pappersmassa. En konst för ögat.

En strängare eftervärld har kritiserat Scholander för detta, men just i fallet Stockholms synagoga råkar användandet av illusionsskapande material snarare vara en dygd än motsatsen: en synagoga får ju inte själv försöka likna Templet utan endast – som överkantör Leo Rosenblüth en

¹⁸ Artikeln i Aftonbladet den 17 september 1870 återgiven i *Judisk Krönika* 1970, s. 138f.

gång uttryckt det – vara en avglans av en avglans av en avglans av det – en symbolisk påminnelse, ej mer.

Hur fungerar då dessa reformsynagogor i dag? Den riktning inom judendomen som numera sätter sin prägel på gudstjänsten både i Göteborgs och Stockholms stora synagogor är den konservativa. Det motsvarar en allmän tendens. 1800-talets optimistiska reformrörelse, byggd på förhoppningen om full assimilering, började kännas ihålig när situationen för judendomen redan under 1800-talets slut åter mörknade och katastrofen kom under 1900-talet. Det ledde till en fördjupning av det judiska livet och i viss mån en återgång till nedärvda trosformer och traditionell ritual. Reformrörelsen lever visserligen kvar, i sin ursprungliga form främst i USA, men vid sidan av den är de nu dominerande riktningarna den konservativa och den ortodoxa; terminologi och innebörd är dock ibland glidande.

Den ortodoxa håller konsekvent fast vid den gamla lärans alla regler, bud och lagar, ofta fastlagda på medeltiden. Den konservativa ligger ungefär mitt emellan den ortodoxa och reformrörelsen. Också den är djupt rotad i judendomens historia och traditioner men anser att vissa förändringar i det religiösa livet varit oundvikliga under tidens gång och måste godtas även i samtiden. Man bibehåller den traditionella, universella judiska liturgin, ehuru gudstjänstordningen är förkortad i förhållande till den ortodoxa. Språket är hebreiska, men en del böner framförs på landets språk. Så är också fallet med predikan och vissa muntliga kommentarer under gudstjänstens gång. Orgelmusik tillåts.¹⁹ Kvinnor och män får numera sitta tillsammans, och i stora synagogan i Stockholm har kvinnor även börjat delta i ceremonierna.

Svaret på frågan är att den disposition av de tre synagogorna som var en följd av reformrörelsens önskemål inte lägger något hinder i vägen för förrättandet av den konservativa gudstjänsten, vare sig i fråga om liturgi eller teologisk grundsyn. De centrala kultiska föremålen är ju desamma. Möjligen, säger Morton H. Narrowe, kan man tänka sig att ta bort orgelmusiken under gudstjänsten.

Låt oss göra ett besök också i Stockholms stora synagoga. Det är sabbatsgudstjänst en lördagsförmiddag. Den rymliga lokalen är ungefär halv-

¹⁹ Encyclopaedia Judaica 1971, vol. 5, sp. 901ff. Se även Judarna i Sverige 1997, s. 93f.

full av gudstjänstdeltagare; det är inte lika trångt som i den lilla ortodoxa synagogan uppe på Söder. De flesta sitter eller står i bänkraderna, många iförda sina svarta och vita bönesjalar, liksom i Adas Jisroel, men det finns en större rörlighet än exempelvis i en evangelisk-luthersk kyrka där församlingen som regel förblir stilla på sina platser.

Både män och kvinnor befinner sig samtidigt nere i synagogan: de sistnämnda behöver inte längre hålla sig till läktarna. Denna förändring är jämförelsevis senkommen och står i samband med dagens ambition att ge kvinnan en mera aktiv roll i synagogan. Redan ett halvår innan byggnaden stod färdig 1870 hade för övrigt en av församlingens medlemmar föreslagit att män och kvinnor skulle få sitta tillsammans; det var ju ändå en reformsynagoga. Församlingsföreståndarna och kultkommittén tog upp saken, men Ludvig Lewysohn protesterade bestämt. Man vände sig då till Scholander för att höra hans åsikt. Han svarade att några praktiska hinder inte fanns, men att han ansåg »att en ej obetydlig del af kyrkans karakteristiska prydighet under begagnandet förloras, derest herrar och damer sitta blandade om hvarandra».²⁰ Därmed torde han ha syftat på den estetiska enhetlighet som anblicken av uniformt svartklädda herrar med vita bönesjalar om skuldrorna och höga hattar erbjuder, såvida inte hans allmänt kända motstånd mot kvinnoemancipationen spelade en viss roll. Slutet blev att förslaget avvisades och kvinnorna fick sin plats på läktarna i Stockholms synagoga i mer än hundra år framöver.

När vi kommer in i synagogan har draperiet i det väldiga Toraskåpet i fonden dragits åt sidorna och Torarullarna burits fram till biman, där läsningen pågår. Ett tecken på den nyss nämnda förändringen är att en av dem som biträder vid läsningen är en ung kvinna iförd bönesjal.

I bänkraderna längst fram till höger från ingången sett sitter en mängd män, kvinnor och barn tätt församlade, alla i tydlig förväntan på något som skall ske. Vad de väntar på är den ceremoni som kallas *Bar Mitzva*. Den hålls när en pojke blir 13 år. Genom *Bar Mitzva* blir han religiöst myndig och ålagd att efterleva alla bud som gäller inom den judiska tron. På visst sätt liknar *Bar Mitzva* den kristna konfirmationen, men skillnaden ligger i att den senare är en bekräftelse av tron medan den förra är en bekräftelse av kompetensen, dvs. att en pojke har lärt sig att bekläda ett antal vuxna

²⁰ Brick 1970, s. 137.

roller i synagogan. Som en följd av strävan efter att ge kvinnorna en större roll i gudstjänst- och församlingslivet planeras också införandet av den motsvarande ceremonin för flickorna, *Bat Mitzva*.

Snart kallas pojken, klädd i bönesjal, upp till biman. Där läser han på hebreiska, med klar och tydlig stämma, ett stycke ur Toran och kanske också ur Profeterna; man kan ana att han övat länge. När han är färdig och lämnar biman utbryter buller och bång, ty nu bombarderas han med karameller som kastas från släkt- och familjegruppen. Han måste värja sig med båda händerna, skrattande av lättnad, och därefter blir alla barn inbjudna att plocka upp karameller från golvet. Efter gudstjänsten skall familjen bjuda alla synagogebesökare på *kiddusch* – förtäring – i det intilliggande församlingshemmets sessionssal.

Samtidigt med gudstjänsten hålls ännu en gudstjänst i ännu en synagoga en trappa ner. Det sker i källarplanet. Där ligger församlingens bibliotek, och där, bland bokställ och kopiaapparater, håller representanter för reformjudendomen – den tredje riktningen vid sidan av den ortodoxa och den konservativa – sin gudstjänst. Platsen är temporär; i vanliga fall använder de sessionssalen, men nu är den upptagen av förberedelserna för serveringen efter *Bar Mitzva* uppe i stora synagogan.

Den moderna internationella reformrörelsen organiseras i Sverige genom föreningen *Progressiv judendom* i Stockholm. Rörelsen ivrar för fullständig jämlikhet mellan män och kvinnor i gudstjänsten. Man vill att också kvinnor och inte bara män skall räknas in i *Minjan*, det minimiantal om tio personer som krävs för att kunna bilda en församling – den förändringen har för övrigt redan införts i stora synagogan – och ett önskemål är att kvinnor även skall kunna bli rabbiner och kantorer. I likhet med 1800-talets reformrörelse lägger man stor vikt vid att landets språk får en säkrad plats i gudstjänsten vid sidan av hebreiskan. Målet, säger en av medlemmarna i föreningen, är att skapa en levande relation till texterna, vilket inte uppnås om man bara rabblar upp böner som man inte begriper.

Reformsynagogan i biblioteket är på sätt och vis en ursynagoga: en synagoga utan rumslig förankring. Den består helt enkelt av en grupp personer, kvinnor och män – de flesta iförda bönesjalar – som förrättar gudstjänst tillsammans. De sitter i en halvcirkel, vända mot ett bord där förebedjaren står. Bakom bordet står ett enkelt, flyttbart skåp innehållande Toran,

skyddad av ett rött, dekorerat draperi. Förebedjaren, en svensk-israelisk forskare i molekylärbiologi på besök i Sverige, leder gudstjänsten. Han läser eller sjunger ur *Siddur*, bönboken, ömsom på hebreiska, ömsom på svenska, och församlingen sjunger med efter bästa förmåga. Gång på gång avbryter han sig för att på svenska förklara allt i ceremonin och i texten. Han berättar också om reformjudendomens ställning i Israel. Den *Siddur* man läser och sjunger ur är utarbetad av föreningen och har texter på hebreiska, engelska och svenska.

Toran, Toraskåpet, ett bord till låns för läsningen, bönboken, bönesjalarna – det är allt som behövs. När gudstjänsten är slut packar man ihop sina saker och går. Rummet blir åter bibliotek.

Gravplatsen helig

Den judiska gravplatsen betraktas som ett heligt rum. Därför skall den vara inhägnad, och man får inte vanhelga den genom att ta en genväg över den, trampa på gravstenar eller äta, dricka eller röka där. På sabbaten och under vissa viktiga helgdagar är den stängd.²¹ Enligt gammal tradition skall den placeras långt från bebyggelsen, helst i en fridfull, lantlig omgivning, ensam och utan anslutning till synagogan.

Därför blir många överraskade av att se hur Stockholms äldsta judiska begravningsplats, Aronsberg vid Alströmergatan på Kungsholmen i Stockholm, ligger nedsänkt som ett litet reservat mitt i tät stenstadsbebyggelse. Men skälet är att platsen låg långt utanför stadens utkant när den etablerades 1776. Sedan dess har staden vuxit ifatt den, och gravplatsen sjunkit en bra bit nedanför den nuvarande gatunivån. Den är uppkallad efter Aaron Isaac, den förste icke döpte jude som fick tillstånd att invandra till Sverige. Han anlände till Stockholm 1774, och därmed inleddes den judiska bosättningen. Aaron Isaac, sigillgravör och handlande, var själv med och stakade ut platsen tillsammans med stadsingenjören. Där står nu ett hundratal gravstenar med inhuggen hebreisk text, som detaljrikt berättar om de döda; nästan alla välkända judiska familjer ur de tidigare generationerna finns representerade.

Ännu en judisk gravplats, Kronoberg, inrättades 1787 och ligger nu som

21 Narrowe 1977, s. 17–18.

en liten inhägnad enklav i nederkanten av det starkt kuperade område som senare blev Kronobergsparken.

Vid mitten av 1800-talet räckte de inte till längre. I stället köpte Mo-saiska församlingen 1854 ett markområde i Solna i anslutning till den så kallade Norra begravningsplatsen, som Stockholms stad anlagt 1827 sedan det blivit för trångt på stadens kyrkogårdar. På området anlades den tredje judiska begravningsplatsen, 1855 kompletterad med Scholanders gravkapell. Slutligen anlades den Södra judiska begravningsplatsen intill Skogskyrkogården 1952, med ett kapell i enkel, stram tegelstil av arkitekten Sven Ivar Lind, uppfört 1970.²²

Det finns också judiska gravplatser inne på kristna kyrkogårdar. Så är fallet i Lärbro på Gotland. På kyrkogården norr om den medeltida kyrkan finns en liten rektangel omgärdad av en låg häck. Där ligger före detta koncentrationslägerfångar, som aldrig hämtade sig efter vistelsen i lägren utan avled på det provisoriska krigssjukhuset i Lärbro. Enkla minnesmärken anger deras namn.

Vid ett besök på platsen en sommardag, i svalkande skugga från höga träd, fann jag att någon placerat små stenar på ett par av gravarna. Att lägga stenar – gärna vita sådana – på graven är en gammal judisk sed. Det är den Oscar Levertin syftar på i den kända dikten »På den judiska kyrkogården i Prag». Den första strofen lyder: »Lägg icke blommor, band och fransar/ på vårdnen över deras ben,/ ej livet gav dem gröna kransar/ men sten. På vårdarne lägg sten!» För Levertin blev stenen en symbol för judarnas hårda öden genom seklerna.

Somliga förklarar seden med att man vill visa att den döde är ihågkommen. Vad den egentligen betyder är oklart, och den går långt tillbaka i tiden. Enligt biblisk uppfattning var döden rituellt förorenande, och det gällde därför att inte av misstag komma för nära en grav. En vit sten kunde därför tjäna som varningstecken, även i mörkret. Vita stenar i förening med gravar tycks emellertid ha varit ett mera allmänt förekommande fenomen under antiken, och i Norden har vit kvartsit ofta påträffats i järnåldersgravar. I Sverige har bruket att lägga vita kvartsstenar på gravar förekommit bland samer in i vår tid, och avsikten har då varit att pryda dem.

Besökare på den nämnda judiska gravplatsen i Prag brukar häpna över

22 Neumann 1998, s. 36 ff.

mängden av nästan otroligt tätt sammanträngda gravstenar. Orsaken till trängseln är dels att judiska gravar inte får avlägsnas efter ett visst antal år utan bli kvar permanent, dels att judarna under ghattots tid endast var hänvisade till denna gravplats. Annars skulle de ha valt en plats långt från synagogan och bebyggelsen, ute i den fridfulla naturen.

Det finns många föreskrifter om hur en sådan lantlig gravplats skall skötas. En är att man inte får använda sig av det som växer där. Kor får till exempel inte äta gräset. Men det har funnits undantag. När jag för flera år sedan samspråkade med en av de äldre kantorerna i Stockholm om detta, nämnde jag att jag i litteraturen sett att det en gång i gamla tider funnits ett sådant undantag, innebärande att förstfödda djur fick beta innanför inhägnaden. Då berättade kantorn att hans morfar, som långt före kriget ansvarat för skötseln av en gravplats i trakten av Frankfurt, hade haft en kalv på bete där. Förvånad svarade jag att jag trott att det undantaget bara gällde under medeltiden. Kantorn såg länge på mig och utbrast:

– Men vem har sagt att medeltiden skulle ha tagit slut?

Summary

The word synagogue stems from the Greek *syna gogé* which means go together, i.e. congregation or a house for the congregation. A synagogue is the outer shape around a truly democratic institution, where the leading role is played not by a powerful priesthood but by laymen who come to participate in religious services, to hear the words of the Torah and seek edification in the Holy Scriptures. With the Torah is meant the Pentateuch.

As long as the Jerusalem Temple existed synagogues were only a complement to the Temple. After the destruction of the Temple in 70 CE, it became, however, a replacement for the Temple, from which certain rituals and practices were taken over while some were forbidden because they exclusively belonged to the Temple. The prayer was seen as a replacement for the ritual sacrifice.

The synagogue can, however, never be a Temple, only a reflection of it, a memory and a reminder, and therefore its character is symbolic. It is not holy in itself, its holiness being of an immaterial character, in the same way as the Sabbath is holy but not the space where it is celebrated. On the other hand the synagogue stands above the humdrum of ordinary life, and

demands a dignified behaviour of the visitors according to certain rules. It can be inaugurated, and usually the Torah Rolls – the Pentateuch handwritten on parchment and rolled on to two Torah-staves – are carried in to the synagogue in a solemn procession, after which the eternal flame is ignited. As a symbol of God's presence, it hangs above the Torah cupboard, where the rolls are kept. There is, however, no special service connected to the inauguration, and also no analogue to the consecration crosses in medieval Christian churches.

What is most holy in the synagogue are the Torah Rolls in the Torah cupboard, also called the *Aron-Ha-Kodesh*. They are often decorated with silver shields and crowns. Second to them in holiness, depending on the use, are certain texts and liturgical items. The rolls are not allowed to be put on the ground or on the floor, and one is not allowed to turn ones back on them as long as they can be seen. The most important moment in the service is when the rolls are taken out of the cupboard and when the reading-aloud from them is done from the bima, an elevated platform in the synagogue.

The Torah cupboard is always placed on one of the shorter walls facing Jerusalem. In the orthodox synagogues the bima is usually in the middle of the room. The women's place is on a gallery or behind a curtain. When the Jewish reform-movement grew strong in the 19th century as a result of the successive rising of the Jews to a respected position in society, one of the tasks became to even the differences between the Jewish sermon and the Christian, something which affected the disposition of the synagogue. The Bima, together with other liturgical functions and objects, was moved closer to the Torah cupboard. As a consequence of the bigger importance put on the sermon in the service, a pulpit was introduced. The native language became more common besides Hebrew. Organ-music was introduced, although not without protests. The women were given a more important role in the service.

The dominating movements in modern Western Judaism are the Orthodox, Reform Judaism and the Conservative: the latter one being somewhere in the middle between the Orthodox and Reform Judaism. The two large synagogues in Gothenburg and Stockholm, built in the 19th century, were constructed and decorated according to the ideals of the reform-movement. Although it is the conservative movement that today influences the life of

the congregation most, they fulfil their functions very well. The equivalence between the sexes is almost total, but the organ-music in the Stockholm synagogue may soon cease.

Litteratur

- Brick, D., 1970, »Hur synagogan vid Wahrendorffsgatan blev till». *Judisk krönika*, årg. 38, nr 7.
- Code of Jewish Law* 1928, vol. 1. New York 1971.
- Encyclopaedia Judaica*, 1971, vol. 5, 15, Jerusalem.
- Glück, D., Neuman, A. & Stahre, J., 1997, *Sveriges judar. deras historia, tro och traditioner*. Stockholm.
- Grandien, B., 1977, »Gotländska vykort (2): Kärleken till Jungfrun», *Dagens Nyheter*.
- Grandien, B., 1979, *Drömmen om renässansen. Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare*. (Nordiska museets Handlingar 93). Stockholm.
- Jacobowsky, C. V., 1955, *Göteborgs mosaiska församling 1780–1955*. Göteborg. *Judisk krönika*, 1970, årg. 38, nr 7.
- Jüdisches Lexikon*, 1930, Bd II och IV, Berlin.
- Goldenberg, K., 1924, *Der Kultus- und Profanbau der Juden*. Dresden.
- Marcus, L., 1902, *Resumé öfver Mosaiska Församlingens i Norrköping kyrkobyggnad 1854–58*. Norrköping.
- Narrowe, M. H., 1977, *Madrich laavelim. Vägledning och andaktsbok för sörjande*. Stockholm.
- Neuman, S., 1998, »Låt oss minnas våra hädangångna». *Det judiska Stockholm*, red. av D. Glück, A. Neuman, J. Stahre. Stockholm.
- Sundström, M., 1991, *Den ortodoxa synagogan på Söder*. Otryckt uppsats vid Konstvetenskapliga institutionen. Stockholms universitet.
- The Holy Bible*, 21st Century King James Version, 1994.
- Valentin, H., 1964, *Judarna i Sverige*. Stockholm.
- Wischnitzer, R., 1964, *The Architecture of the European Synagogue*. Philadelphia.